

Ramón Villares, Galicia. *Una nación entre dos mundos*. Pasado & Presente, Barcelona, 2019, 293 pp.

Sense cap dubte Ramón Villares Paz és avui un dels historiadors i intel·lectuals gallecs més rellevants i respectats. Catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Santiago de Compostela, on fou degà de la facultat de Geografia i Història i rector, va ser també president del Consello da Cultura Galega entre el 2006 i el 2018. És membre de la Real Acadèmia Gallega, corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i un dels fundadors de l'Asociación Española de Historia Contemporània, entitat que va presidir entre 1996 i 2002. Villares gaudeix d'una notable influència entre els historiadors gallecs i espanyols, i és prou conegut entre els portuguesos i llatinoamericans, com ho mostra la seva habitual presència en congressos i cursos internacionals.

Entre les seves més recents publicacions destaquen *Historia de Galicia* (2016), *Identidade e afectos patrios* (2017) i *Terre de Galice. Histoire d'un Finistère européen* (2019). Ha estat el director, juntament amb Josep Fontana, de la *Historia de España* publicada per les editorials Crítica/Marcial Pons, encarregant-se ell, juntament amb Javier Moreno Luzón, de la redacció del volum 7, *Restauración y Dictadura* (2009).

Aquest darrer el llibre seu significa una visió realment nova de la història de Galicia i del nacionalisme gallec centrada en la reflexió sobre els camins que conduïren a la construcció de la identitat gallega. Es tracta d'un exercici intel·lectual que està molt en la línia del que Josep Fontana va realitzar sobre la identitat dels catalans fa uns anys.¹ És a dir, és un assaig reflexiu sobre com la llarga existència compartida dels gallecs va conduir a la formació d'una identitat amb uns clars trets distintius. Aquest llibre de Villares no sols és un bon repàs a la història de Galicia, realitzat amb uns ulls diferents dels habituals, també incorpora aportacions força originals de caràcter teòric sobre les especials característiques de la "nació-cultura" gallega.

A més es tracta d'un llibre molt ben escrit, extremadament amè, ple de suggeriments i de matisos subtils sobre les característiques de la cultura gallega i del moviment galleguista. L'obra

¹Josep Fontana, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, Eumo Editorial, Vic, 2016.

està dividida en tres parts clarament diferenciades i un xic desiguals, pel que fa a l'extensió. Una primera part està centrada en el relat històric sobre la formació de la identitat gallega al llarg de més de 1.500 anys. La segona tracta de les diferents formes emprades, sobre tot des de finals del segle XVIII, per tal d'elaborar "la invenció literària" de Galícia, i com, ja en els temps contemporanis, un selecte grup d'intel·lectuals gallegos van construir i difondre els relats sobre el passat que havien de servir per a que el galleguisme, primer el cultural i després el polític, justificqués la causa i les seves actuacions. La tercera part, que és la més original, està centrada en l'estudi de la connexió americana, és a dir de les relacions que es van establir amb les comunitats gallegues d'ultramar, especialment de les ciutats de Buenos Aires, la Havana i Sao Paulo. Aquesta "altra Galícia", més dinàmica i rica que la peninsular, assolirà un paper molt destacat a l'hora de defensar i difondre l'especificat històrica i cultural gallega i de donar suport al mateix moviment galleguista. És aquesta part la més original del llibre, atès que en ella s'insisteix en els aspectes específics del galleguisme que el diferencien de la història dels altres moviments nacionalistes sorgits als territoris hispànics. En tot moment Villares cerca donar sentit a l'existència de ciutadans gallegos, amb sentiment de ser-ho, que viuen als dos costats de l'Atlàntic.

El llibre comença amb un bon repàs als trets més rellevants de la història de Galícia, posant un especial èmfasi en les diferències respecte altres territoris hispànics, sobretot en les especials relacions amb el poder polític espanyol i en el paper que juguen les diferents classes socials, especialment les elits. L'absència d'una classe social que actuï com a dirigent del país, amb un projecte propi per a Galícia, serà un dels trets més rellevants de la història gallega. En efecte, l'elit dirigent gallega és analitzada per Villares des de l'anomenada "castració" de la seva noblesa pels Reis Catòlics, a finals del segle XV, fins la seva acomodació al franquisme, ja ben entrat el segle XX. Com explica Villares, les elits gallegues han estat severament censurades per la historiografia contemporània per haver-se abtingut a l'hora de denunciar i mirar de resoldre els greus problemes que tenia el país. Per això van ser denunciades, sobretot per la historiografia galleguista, com a "traïdores" a la seva terra. Es tracta d'unes classes dirigents, tant les rurals com les urbanes, que sempre van estar subordinades al poder, fos castellà primer, i després espanyol. I encara més en els temps contemporanis, quan la capital ja s'havia fixat a Madrid. La inexistència d'una burgesia industrial i comercial amb capacitat d'actuar autònomament, fins ben entrat el segle XX, va implicar que les elits agràries, tan les nobiliàries com les eclesiàstiques, i l'alt funcionariat acceptessin com a normals a unes relacions de dependència política i econòmica, sense manifestar en cap moment ni incomoditat ni discrepàncies.

Un element bàsic d'aquesta subordinació ha estat, segons Villares, el fet que Galícia fos un país sense institucions polítiques pròpies a recordar. Des de la desaparició de l'efímer regne de Galícia, amb la seva integració primer al de Lleó i després al de Castella, el país no va tenir cap institució política ni administrativa ni jurídica que pogués ser qualificada de gallega. D'aquesta manera, a diferència del cas dels catalans i també dels navarresos, dels aragonesos, dels valencians i dels bascos, els gallegos es van trobar ja en el segle XIX sense una tradició d'autogovern medieval a recordar i a reivindicar, i amb no poques dificultats per bastir un simple moviment provincialista.

Aquests factors van ser fonamentals per entendre perquè en el discurs històric galleg va predominar de la tesi que Galícia era un país abandonat a la seva sort, no defensat per les seves elits i força marginat dins d'una cort llunyana i aliena al país. El resultat històric serà dur:

malgrat ser Galícia un dels territoris hispànics amb un major pes demogràfic –al segle XVIII tenia el doble de població que Catalunya– gairebé no tenia cap pes polític, ni econòmic, dins la monarquia hispànica. D'aquesta peculiar situació històrica se'n derivarà, segons Villares, una primera i gran contradicció de caràcter cultural i identitari: si bé Galícia era un dels territoris menys espanyolitzats en termes lingüístics i culturals –a inicis del segle XIX més de la meitat dels gal·lecs difícilment entenien i parlaven en castellà– això no va suposar un incentiu per a la vindicació dels trets culturals propis. És a dir, la feble espanyolització cultural i lingüística de Galícia no va possibilitar, per reacció, el sorgiment d'un potent moviment galleguista, com es produí, per exemple, en el cas de Catalunya. Això explicaria que el galleguisme polític fos un moviment polític de sorgiment tant tardà, ja al segle XX, i d'abast tant minoritari, en termes comparatius.

Aquesta situació d'escassa presència i influència del galleguisme fins el segle XX també es pot entendre contemplant no sols les relacions amb el poder polític, també veient les característiques especials de la societat gallega des de l'edat mitjana. Galícia ha estat, des de sempre i encara ho és en bona mesura, un país eminentment agrari i poc vertebrat internament. Les seves 3.700 parròquies són tot un signe de la gran dispersió social i econòmica i també del seu notable aïllament. El predomini d'una agricultura precària, d'unes formes de propietats peculiars –minifundi– i d'una producció gairebé d'autoconsum, va contribuir a identificar tot el que és gal·lec amb la terra, amb una societat agrària i tradicional que no va viure canvis significatius en el terreny econòmic fins el segle XX.

A la imatge històrica de país retardat, marginat i abandonat per les seves elits cal afegir, ja a l'època liberal, la sensació que la seva vida política estava segrestada pels senyors de la terra, pels cacics, que feien d'interessats intermediaris entre els "labregos" i el poder polític de Madrid. Així, durant segles l'absència d'interessos polítics propis gal·lecs va contribuir a forjar l'aparença de ser Galícia un país sense cap influència dins del poder espanyol, tant a causa de la seva llunyania geogràfica com del seu escàs pes econòmic i polític.

Un dels elements que havia contribuït notablement a forjar aquesta peculiar situació de subordinació i de dependència fou la mateixa l'actitud de l'església gallega. Extremadament poderosos i rics, els bisbes i els abats gal·lecs havien aconseguit tenir una influència social i cultural molt notable en bona part a causa de la seva opció castellanista, ja durant l'edat mitjana, i després a la dòcil obediència a les directius que venien de la cort de Madrid i, evidentment, de Roma. El poder considerable de que gaudia va permetre a l'església gallega fins i tot aparèixer com a protectora de la llengua i les tradicions culturals gal·legues, tot i que el que pretenia en realitat era assegurar-se millor el domini social sobre la pagesia, presentant-se com la institució més vinculada als interessos del país. Però de fet aquesta protecció al gal·lec no estava polititzada, ja que ni cercava la seva promoció cultural, ni defensava de les tradicions literàries, ni encara menys proposava cap mena d'oficialitat. Tot això va conduir a la creació d'una religiositat pagesa fortament arrelada que s'expressa bàsicament en gal·lec perquè era l'única llengua que coneixia la gran majoria de la població, donat que només les classes superiors necessitaven castellanitzar-se. El predomini polític i cultural de l'església gallega no va ser qüestionat fins a finals del segle XIX a causa de la feblesa política del liberalisme gal·lec. Ja entrat el segle XX, el liberalisme i el republicanisme a Galícia eren un moviment minoritari, bàsicament urbans, però les principals ciutats encara tenien un pes polític i econòmic molt reduït dins del conjunt

del país. Santiago era, sobretot, la capital religiosa i la presència de la universitat no va aconseguir eclipsar el poder dels arquebisbes fins ben entrat el nou-cents. A Corunya no deixava de ser el centre burocràtic-administratiu per excel·lència, totalment dependent de les directrius de Madrid. IVigo no començarà a ser un dinàmic centre comercial fins a finals del vuit-cents i la seva industrialització és, de fet, de l'època franquista. D'aquesta peculiar panoràmica se'n derivava el fet que les possibilitats d'ascens social dins de la societat gallega fossin ben escasses i que bona part dels que aspiraven a millorar haguessin de marxar del país: els de les classes mitjanes cap a Madrid, per a mirar de ser funcionaris de l'Estat, i els de les classes populars cap Amèrica.

Villares introdueix en el seu llibre constants al·lusions a una temàtica que les altres historiografies hispàniques gairebé mai contemplem: la proximitat a Portugal. Durant més de 1.000 anys la vida de la pròpia Galícia ha estat condicionada per l'existència del seu veí independent del sud. Pels gallecs, Portugal era un país que per a certes coses semblava estar ben a prop i ser influent, però per d'altres estava massa lluny. Sosté Villares que des de sempre Portugal va estar present en els diferents idearis dels gallecs com a un referent important, però sense acabar d'assolir una influència política significativa. I si bé pels portuguesos l'enemic històric fou sempre Castella, i no Galícia, això mai va suposar una voluntat d'entesa política, ni d'establir una relació especial, amb els gallecs. En canvi, per alguns gallecs, i sobre tot pels galleguistes contemporanis, Portugal formarà part de les seves utopies polítiques. Les múltiples frustracions gallegues podien superar-se, segons alguns galleguistes, si s'avançava cap un projecte polític iberista, dins del qual Galícia faria d'intermediari necessari amb Portugal. Només la presència gallega podria diluir el tradicional anti-castellanisme dels portuguesos i fer-los acceptable l'objectiu d'un pacte confederal iberista.

La reflexió històrica realitzada permet a Ramón Villares presentar el model cultural gallec com un model força peculiar i diferent. En arribar al segle XX si bé era evident que s'havia produït una escassa espanyolització de la població de Galícia, en termes lingüístics, culturals i de pertinença, en canvi el moviment galleguisme era molt minoritari i estava ben lluny d'aconseguir l'hegemonia política. D'aquesta manera "la nació-cultura" gallega construïda ens apareix com el resultat d'una curiosa barreja on s'equilibraven i es contraposaven els factors favorables i desfavorables a la "galleguització". Si hom compara amb el cas dels catalans i, fins i tot dels bascos, les diferències que apareixen són notables. Galícia fou sempre un país molt pobre, retardat, marginat i menys dinàmic, on les classes populars no tenien altre camí que l'emigració a ultramar mentre les classes mitjanes aspiraven a viure a Madrid. L'absència d'una classe social que actués com a dirigent de tot el país, va significar que els nuclis galleguistes apareguessin comparativament més tard, que fossin força minoritaris –intel·lectuals i professionals– i bàsicament urbans. Per això mateix la politització del galleguisme cultural i la seva conversió en nacionalisme gallec no quallà fins la Segona República i tot i així era relativament minoritari.

La segona part del llibre està dedicada a l'anàlisi del que podríem anomenar "la invenció literària i historiogràfica" de Galícia, com a subjecte històric. Una part de les elits literàries, sobretot des de mitjans del segle XIX, van realitzar una destacada tasca intel·lectual de recuperació i divulgació del passat, en bona part idealitzant-lo. Hom posava l'èmfasi en l'existència d'una Galícia medieval, tan o més poderosa i culturalment avançada com Castella o com Por-

tugal. En aquesta terreny fou molt important la tasca de recerca històrica realitzada pels escriptors, uns relativament erudits d'altres molt menys, per tal de localitzar i seleccionar aquells referents –personatges, fets, llocs, institucions, etc.– que millor podíem simbolitzar les essències gallegues. Així, es recuperaren, o s'inventaren, avantpassats gloriosos i es divulgaren nombroses llegendes sobre el passat llunyà, com la de Breogan, el “primer gallec”, i sobre un munt de personatges, d'episodis i de tradicions que podien servir com a elements de referència per la construcció primer del galleguisme cultural, i després del polític.

Els principals constructors d'aquests discursos foren a Galícia, com a tota l'Europa de llavors, els historiadors, els poetes i els escriptors, i entre ells destacaria per la seva gran sensibilitat literària Rosalia de Castro. Fou, de fet, una operació intel·lectual de gran abast que pretenia fer entendre a tots els gallecs que el seu país havia estat poderós i destacat en el passat i que per això calia conèixer i mantenir no sols les seves principals tradicions, també els trets més característics o peculiaritats del seu “caràcter”. Aquesta reconstrucció literària de Galícia acostumava a posar un especial èmfasi en la peculiar societat rural gallega, la seva economia bàsicament agrària i en la defensa d'alguns símbols significatius, com els “castro”. Igualment serà un referent històric destacat la vindicació dels orígens “celtes” de Galícia i la recuperació de tot el que podria simbolitzar una clara herència del celtisme. En aquest terreny, l'exageració de les diferències amb tot el que semblava castellà fou notable. Un interessant terreny d'especulació foren les recerques sobre les similituds històriques i culturals existents entre Galícia i altres països, especialment Bretanya, Gal·les e Irlanda, també considerats “celtes” i que igualment estaven ben allunyats dels centres del poder polític. Els trets comuns existents entre els diferents “finis terres” europeus, des de la seva marginació perifèrica, el tenir el mar com a principal via de comunicació, el predomini de la ruralitat, d'un catolicitat tradicional, posseir una llengua pròpia i diferent de l'oficial de l'estat, les similars tradicions populars, i fins la mateixa gaita, serviran per a establir discursos que cercaran situar l'especificitat gallega dins d'un col·lectiu de pobles europeus que havien sabut, malgrat tot, preservar bona part dels seus trets més tradicionals. El llibre de Villares inclou nombroses referències sobre el destacat paper despenyat pels intel·lectuals galleguistes a l'hora de construir tot un influent imaginari històric que servís de base justificadora dels futurs projectes polítics del galleguisme.

La tercera part del llibre és, tal vegada, la més original donat que en ella Villares incorpora una temàtica que pràcticament no es tractada mai per altres especialistes: la gran importància de “l'altra Galícia”, l'americana, per tal de comprendre amb rigor les característiques i la dimensió de la cultura gallega contemporània i també del mateix moviment galleguista. Recordo haver utilitzat a les meves classes, tot fent una comparació entre els diferents nacionalismes hispànics, un famós acudit d'Alfonso Rodríguez Castelao: es tracta d'un dibuix on es veia una gran multitud de gent concentrada en un port gallec. Un personatge demanava a l'altra: “Per què protesten aquest gallecs?” I l'altre responia: “Els gallecs no protesten, emigren.”. Era una excel·lent forma d'expressar com la més genuïna mostra del malestar social existent a Galícia fou la fugida massiva de la seva gent cap Amèrica.

El fenomen de l'emigració gallega cap Amèrica és excepcional i a Espanya no hi ha cap altre que se li pugui comparar. Es calcula que més d'un milió de gallecs, quasi un de cada tres habitants, va emigrar a Amèrica en un segle. D'aquests emigrants més de la meitat van anar a Buenos Aires, un terç a l'Havana i poc més d'un 10 % a Sao Paulo, al Brasil. Hi ha una cone-

guda frase argentina que descriu prou bé la importància i el significat de l'emigració massiva que va rebre aquest país: *“los mejicanos descenden de los aztecas, los peruanos descenden de los incas, los argentinos descendemos del barco”*.

Els gallecs van constituir a les principals ciutats americanes unes comunitats extremadament actives caracteritzades per una associacionisme molt intens, que incloïa entitats amb dotzenes de milers d'afiliats. Els diferents centres gallecs destacarien ben aviat pel seu caràcter d'espais solidaris i per ser uns importants nuclis de defensa de la pròpia cultura gallega. Va ser en aquests centres gallecs on es va construir i mantenir durant dècades un sentiment identitari propi, sovint amb trets para-polítics, que es transmetia generació rere generació. La vinculació constant amb l'enyorada terra, consolidada per les importants remeses de diners enviades i per la constant arribada de gent jove, van servir per establir unes relacions estables i peculiars. Els gallecs d'Amèrica estaven al corrent de tot el que passava a Galícia, s'implicaven en les diferents iniciatives culturals i ciutadanes que sorgien als seus pobles, finançaven publicacions i activitats, ajudaven a construir escoles i hospitals, etc.. En definitiva, no oblidaven el seu país, encara que sabien que molts d'ells difícilment tornarien. Així a Amèrica els gallecs no van perdre la seva identitat sinó que van construir una “gallegacitat” en part diferent.

Buenos Aires era a principi del segle XX la més important “ciutat gallega” del món donat que els seus nascuts a Galícia superaven en nombre als que vivien llavors a Vigo o A Coruña. Hom calcula que més de 500.000 gallecs van arribar a la capital argentina només en 70 anys, entre 1860 i 1930. A més, com la ciutat tenia un nivell de vida considerablement superior a l'espanyol, la col·lectivitat gallega d'allà, malgrat ser integrada majoritàriament per gent de classes populars –“tenderos, cargadores del puerto, matarifes, camareros, etc” diu Villares- va poder mostrà unes inquietuds i unes iniciatives cíviques, socials i culturals destacadíssimes, i poc practicables a la Galícia de llavors. Fou tan gran la presència dels gallecs en la vida portenya que la denominació de “gallego” es va fer extensible a tots els emigrants espanyols, vinguessin d'on vinguessin. I això passà no solament a Buenos Aires, sinó també a Cuba, com va explicar Miguel Barnet en el seu excel·lent llibre “Gallego”.

Durant quasi un segle el poderós Centro Gallego de Buenos Aires, amb més de cent mil associats, esdevingué un indiscutible referent polític i cultural en la vida de la ciutat. Els seus locals esplèndids, els seus hospitals i serveis d'assistència, les seves múltiples activitats, les publicacions, les festes, etc., atreïen a autèntiques multituds. Els gallecs de Buenos Aires van constituir un col·lectiu força polititzat, que estava extremadament atent a tot el que passava a Galícia i seria un element fonamental per l'expansió del galleguisme cultural i polític. Aquest moviment va poder expandir-se per la mateixa Galícia en bona part gràcies al suport financer de les comunitats americanes, i especialment la de Buenos Aires. Aquesta ciutat, que ja als anys 1930 era una urbs que superava els 3 milions d'habitants, mentre Madrid i Barcelona no arribaven al milió, i que tenia un nivell de vida similar al de París o Londres i una potencialitat econòmica, cultural i social tan destacada que esdevingué el referent fonamental pel galleguisme. La comunitat gallega de Buenos Aires acollí amb entusiasme la proclamació de la república espanyola l'any 1931, donà un suport massiu al projecte d'estatut d'autonomia gallec, i durant la guerra civil de forma majoritària defensà la legalitat republicana es manifestà anti-franquista. No ha d'estranyar, així, que a partir del 1939 Argentina fou una destacada terra d'acollida d'exiliats gallecs, entre ells el líder galleguista Alfonso Rodríguez Castelao, que arribà l'any 1940. Buenos

Aires es convertí llavors en la capital del galleguisme polític, fou la seu del Consello da Galiza, creat l'any 1944 i presidit per Castelao, i de nombroses entitats i publicacions dedicades a la denuncia de la dictadura franquista malgrat les dificultats que posava sovint el règim peronista. L'enterrament de Castelao a Buenos Aires, l'any 1950, fou la manifestació de dol més multitudinària en la història de la ciutat, només superada dos anys després per la d'Eva Perón. Buenos Aires fou així, i durant decennis, la principal seu de l'activisme polític i cultural galleguista i on el moviment, tant en els seves manifestacions polítiques com les culturals, tenia uns suports més amplis. Villares sosté que cap ciutat de la Galícia actual, ni Vigo, ni encara menys Santiago, han arribat a tenir la densitat i la importància de les activitats polítiques i culturals galleguistes del Buenos Aires dels anys 1930-1950.

La història dels gallecs a l'Havana és un xic diferent, tot i que la capacitat d'atracció de la capital cubana era relativament similar a la de Buenos Aires per l'emigrant gallec. Caldria començar per senyalar, com explica Villares, que l'Havana era l'any 1898 la tercera ciutat espanyola en habitants, només superada per Madrid i Barcelona, i que el seu nivell de vida era llavors notablement superior al de qualsevol ciutat espanyola. I també es destacable esmentar que la independència de l'illa pràcticament no afectà al corrent migratori gallec, que fins i tot s'intensificà des de llavors fins l'esclat de la Gran Guerra a Europa. De tota manera l'emigració gallega vers l'Havana era un xic diferent de la que es dirigia a Buenos Aires donat que durant molt de temps va predominar el que s'anomenava "l'emigrant oreneta" ("golondrina"), és a dir l'emigrant temporal que no tenia la pretensió de restar molts anys a la ciutat, com passava a Buenos Aires. Aquest fenomen de la temporalitat –que podia ser de només mesos o fins i tot d'alguns anys– va donar a l'emigració gallega que anava a l'Havana unes altres característiques peculiars, com ara ser molt majoritàriament masculina –més del 80 %– i d'estar força vinculada al petit comerç: la imatge del gallec a l'Havana és bàsicament la del "tendero": la del jove, propietari o empleat, d'un petit comerç que havia deixat la família al poble i que afirmava que tornaria aviat. D'aquí que Rosalia de Castro parlés que Galícia era un país on els pobles estaven plens de "viudes de vius i de morts".

El Centro Gallego de l'Havana, una entitat que va arribar a tenir 60.000 socis –tots ells homes–, era conegut irònicament com "el palacio de la moriña" per desenvolupar tota mena d'activitats culturals i festives amb l'objectiu de mantenir ben vives les tradicions gallegues. En el conjunt de l'illa es van arribar a crear més de 200 petites societats d'emigrants gallecs, en bona part dedicades a la beneficència, la solidaritat, l'educació, etc. Eren una mena de mútues de socors que proporcionaven d'ajuts davant les malalties i de cara a la repatriació dels vius i dels morts: hi havia assegurances per ser enterrar a Galícia.

La diferència de la comunitat gallega de l'Havana, respecte la de Buenos Aires, estava també una més feble politització de les seves activitats, una major passivitat respecte tot el que passava a Galícia, malgrat tenir un contacte més intens i més continuat que la comunitat portenya. Això es palesarà, per exemple, en aspectes força importants, com ara una menor presència i força del galleguisme cultural i polític, malgrat que la independència cubana podia actuar com a un factor favorable i que passessin per l'Havana els més destacats polítics i intel·lectuals galleguistes. A la capital cubana es va viure amb menys intensitat que a Buenos Aires la Segona República, la lluita per l'autonomia gallega i la mateixa Guerra Civil. A l'Havana la causa dels militars rebels de 1936 va aconseguir més suports entre els gallecs que la defensa de la legítimi-

tat republicana. A diferència de Buenos Aires, on la Guerra Civil espanyola, tant en la premsa com en el carrer, la guanyaren clarament els pro-republicans, dins la col·lectivitat gallega de l'Havana predominà l'acceptació de la causa dels militars rebels i després del franquisme. En aquest terreny, hom creu que el caràcter més temporal que no pas definitiu de l'emigració gallega deuria influir força: la majoria pensava tornar a Galícia.

El cas de l'emigració gallega a Sao Paulo és menys conegut, malgrat la seva rellevància: hom calcula que van arribar a aquesta ciutat brasilenya uns 150.000 gallecs en només cinquanta anys. En aquest cas, Ramón Villares ens parla de l'existència d'un "hibridisme incòmode" per descriure el que es va produir en el terreny cultural i identitari en aquesta ciutat. Per descriure el prototipus del gallec paolista emprà una frase complexa: "és una gent que ni aconsegueix oblidar el passat, ni renega del present".

Els emigrants gallecs al Brasil, a diferència dels altres emigrants espanyols, es beneficiaven de conèixer prou bé la llengua del país, donat que el portuguès del Brasil els era totalment comprensible. Per tant, la col·lectivitat gallega, tot i ser legalment forastera, tenia un estatut cultural relativament propi, però també ple d'equivocs. Els gallecs a Sao Paulo eren uns espanyols "diferents", atès que s'adaptaven més fàcilment a la vida cultural i social del país. Per això, comparant-los amb els gallecs de Buenos Aires i de l'Havana, els gallecs paulins van desenvolupar una molt menor pràctica associativa pròpia i actuaren molt menys en tant que gallecs conscients i que necessitaven reunir-se. Quan es vinculaven algunes associacions d'emigrants ho feren més en les integrades per tots els espanyols, que no pas per les de només gallecs. El resultat d'aquesta peculiar situació serà també una escassa penetració del galleguisme i de nacionalisme gallec dins la comunitat de Sao Paulo.

Ramon Villares esmenta en aquesta part de la seva obra el llibre de Néida Piñón, *A República dos sonhos*, un important estudi centrat dels gallecs que residien a Sao Paulo. D'aquest llibre rescata una frase cruel, però realista: "*nada peor que un emigrante fracasado y sin memoria*". És una descripció dura que reflecteix l'existència dins l'emigració d'un col·lectiu, tal vegada minoritari, de gent desarrelada i frustrada. L'emigrant triomfador, l'indià que retorna ric al seu poble, fou una minoria ínfima. La majoria es quedà a Amèrica, s'adaptà a la nova societat i molts d'ells amb el temps milloraren les seves condicions de vida i treball. Però també hagué una minoria de fracassats que no sempre és historiada com cal.

El llibre de Villares significa, com dèiem al començament, una visió diferent, ambiciosa i suggeridora del que fou la història dels gallecs, tant dels que restaren al país com dels que es llançaren a l'aventura de l'emigració. Al llarg d'aquestes quasi tres-centes pàgines hi ha un gran esforç de reflexió i una notable voluntat de superar molts dels estereotips encara existents. Es descriu amb precisió el llarg procés històric durant el qual la societat gallega va construir la seva identitat, com a una nació-cultura, que havia identificat i seleccionat els seus avantpassats i que connectava amb d'altres cultures diferenciades. I l'obra també inclou, i aquesta és la gran novetat, l'aventura d'una gent humil, però esforçada, que es dispersà per les Amèriques cercant oportunitats, però que no deixà de sentir-se membre de la comunitat gallega. Rosalia de Castro, ens recorda Villares, sintetitzà perfectament el que en essència era Galícia amb la coneguda expressió "és la terra i els homes". Era el país i la seva gent, visqués on visqués.

En definitiva, es tracta d'una important i renovadora aportació a la història del nacionalisme gallec i de Galícia que marcarà una fita dins la historiografia gallega. Per que Villares ha acon-

seguir explicar-nos amb amenitat i rigor la història d'un país culturalment poc espanyolitzat, però políticament poc galleguista, on emergí un nacionalisme tardà, en el temps, i limitat, en la seva penetració i influència social. Tot un contrapunt, per exemple, als camins que va seguir el catalanisme, com ens va explicar Josep Fontana no fa gaire.

Borja de Riquer
(Universitat Autònoma de Barcelona)